

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра політології та філософії

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЛЬ ОПОЗИЦІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ»**

Виконав: здобувач II курсу
Р1-М24 групи
спеціальності 052 Політологія
КЛІМЕНКО Володимир Юрійович

Керівник:
Маркітантов В. Ю., кандидат політичних
наук, доцент, доцент кафедри політології
та філософії

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ	8
1.1. Поняття та сутність політичної опозиції в сучасній науці	8
1.2. Теоретичні моделі взаємодії влади та опозиції	15
1.3. Типологія політичної опозиції	18
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ	26
2.1. Роль політичної опозиції в сучасній державі	26
2.2. Правові засади діяльності політичної опозиції в Україні	36
2.3. Причини та чинники, що обмежують ефективність політичної опозиції в Україні	43
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ	50
3.1. Передумови становлення опозиційного руху в Україні	50
3.2. Розвиток та трансформація політичної опозиції в Україні	52
3.3. Вплив Революції Гідності та російсько-української війни на роль та діяльність опозиційних сил	63
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73

ВСТУП

Політична опозиція є невід'ємним елементом демократичної системи, оскільки виконує низку ключових функцій, зокрема здійснює контроль за діяльністю влади, забезпечує артикуляцію інтересів різних суспільних груп, а також формує альтернативні програми розвитку держави. У сучасних умовах ефективність демократичного устрою значною мірою визначається здатністю опозиційних сил впливати на процеси ухвалення рішень, брати участь у формуванні політичного порядку денного та підтримувати баланс у системі державної влади. Для України, яка тривалий час перебуває у стані трансформації політичних інститутів і водночас протистоїть зовнішній агресії, питання функціонування опозиції набуває особливої актуальності.

Від моменту здобуття незалежності в Україні сформувалася складна та суперечлива модель опозиційності, що поєднала парламентські та позапарламентські форми діяльності. Опозиційні сили відігравали ключову роль у перебігу суспільно-політичних змін, зокрема під час Помаранчевої революції 2004 року та Революції Гідності 2013-2014 років, а також у процесах зміни політичних режимів та переформатування державної влади. Водночас українська політична практика засвідчує, що інституалізація опозиції залишається неповною. Відсутність усталених механізмів взаємодії з владою, слабкість політичних партій, персоніфікований характер лідерства та недостатність чітко визначених правових гарантій істотно знижують ефективність опозиційного впливу на політичні процеси.

Повномасштабне вторгнення російської федерації у 2022 році ще більше загостило дискусії щодо меж і можливостей діяльності опозиції. З одного боку, в умовах війни суспільство та влада об'єктивно схильні до консолідації, що обмежує простір для відкритої критики та зменшує роль політичного плюралізму. З іншого боку, збереження опозиційності як інституту є важливим маркером демократичного розвитку України та ознакою відмінності від авторитарної моделі держави. В контексті інтеграції

до Європейського Союзу та утвердження стійкої демократії особливого значення набуває пошук оптимального балансу між потребою в єдності та необхідністю збереження політичного плюралізму.

Отже, дослідження ролі опозиції в політичних процесах сучасної України є актуальним з кількох причин. По-перше, воно дозволяє глибше зрозуміти специфіку демократичної еволюції українського суспільства. По-друге, дає можливість оцінити рівень інституціоналізації опозиції та її спроможність впливати на державну владу. По-третє, дозволяє з'ясувати, як внутрішні та зовнішні виклики трансформують місце опозиції у політичній системі.

Мета дослідження полягає у аналізі та з'ясуванні ролі політичної опозиції в сучасних політичних процесах України. Реалізація визначеної мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- на основі аналізу наукових підходів розкрити сутність поняття «політична опозиція» у сучасній політичній науці;
- визначити основні теоретичні моделі взаємодії влади та опозиції;
- проаналізувати теоретичні підходи та визначити основні типології політичної опозиції;
- охарактеризувати роль і основні функції політичної опозиції в демократичних і недемократичних політичних режимах;
- дослідити правові засади діяльності політичної опозиції в Україні;
- висвітлити ключові причини та чинники, що гальмують ефективне функціонування політичної опозиції в Україні;
- з'ясувати передумови становлення опозиційного руху в Україні та розкрити трансформацію політичної опозиції на різних етапах сучасного вітчизняного державотворення;
- визначити вплив Революції Гідності та російсько-української війни на роль опозиційних сил в Україні.

Об’єкт дослідження – політична опозиція як елемент сучасної політичної системи України.

Предмет дослідження – особливості функціонування та впливу політичної опозиції в Україні, а також її роль у державотворчих процесах і взаємодії з владою.

Проблематика функціонування та ролі політичної опозиції займає вагомe місце в сучасній зарубіжній науці, що зумовлено її ключовими функціями у забезпеченні стійкості демократії та ефективності політичного процесу. У науковому дискурсі сформувалася широка традиція дослідження опозиції, представлена працями таких науковців як Ф. Гізо, Р. Даль, М. Дюверже, Х. Лінц, Дж. Сарторі, А. Степан, С. Хантінгтон та інші. Їхні дослідження заклали підвалини теоретичного дослідження політичної опозиції.

Різні аспекти феномену політичної опозиції були предметом дослідження й у вітчизняному науковому середовищі. Значний внесок у розроблення теоретичних і прикладних підходів до розуміння сутності, ролі, моделей діяльності політичної опозиції зробили такі українські науковці, як В. Бабкін, С. Боднар, В. Бех, Д. Видрін, Н. Вінничук, В. Горбатенко, О. Гринів, А. Губерський, В. Журавський, О. Зозуля, Д. Зубрицька, У. Ільницька, А. Колодій, І. Курас, В. Маркітантов та В. Нечитайло, М. Михальченко, А. Пахарєв, Н. Піскарова, І. Поліщук, Г. Постригань, Ф. Рудич, С. Рябов, З. Самчук, В. Танчер, Т. Ткаченко, Л. Угрин, С. Шаранич, Ю. Шведа, Ю. Якименко, В. Якушик та інші. Їхні праці формують науковий фундамент для аналізу політичної опозиції в українському контексті, дозволяючи простежити її еволюцію, виявити специфіку та охарактеризувати роль в умовах трансформації сучасної української політичної системи.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано комплекс наукових методів, що забезпечили всебічність та об’єктивність

отриманих результатів. До них належать методи аналізу й синтезу, системний, функціональний, порівняльний та історичний.

Системний метод застосовувався при аналізі політичної опозиції як цілісного та багатокомпонентного явища, що функціонує у взаємодії з владними інститутами та впливає на загальну архітектуру політичної системи. Функціональний метод дав змогу визначити функції та роль політичної опозиції в сучасній державі.

Методи аналізу та синтезу було використано для критичного опрацювання теретичних підходів та формулювання сутності політичної опозиції. Порівняльний метод сприяв виявленню спільних і відмінних рис у процесах формування та функціонування української політичної опозиції.

Історичний метод дозволив простежити еволюцію ролі політичної опозиції в Україні, з'ясувати ключові зміни та тенденції її розвитку на різних етапах формування сучасної української державності.

Теоретичне та практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у всебічному науковому осмисленні ролі політичної опозиції в системі сучасного суспільства та ґрунтовній характеристиці специфіки її функціонування в Україні. На теоретичному рівні результати та висновки дослідження сприятимуть подальшому розвитку наукового розуміння політичної опозиції в сучасній Україні, кращому усвідомленню її впливу на політичні процеси.

Матеріали роботи можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, пов'язаних із аналізом стану та ролі опозиційних інститутів в Україні. Окремі положення дослідження становлять праткичну цінність для підготовки узагальнюючих накових праць, підручників, навчальних і навчально-методичних посібників, а також для підготовки навчальних курсів, пов'язаних із вивченням демократії, політичних інститутів та функціонування політичн их систем.

Апробація результатів дослідження. Результати кваліфікаційної роботи були апробовані на наукових конференціях студентів і магістрантів за підсумками НДР (Кам'янець-Подільський, квітень 2024 р., Кам'янець-Подільський, квітень 2025 р.).

Публікації. Результати роботи представлені у наступних матеріалах:

1. Кліменко В. Місце та роль в опозиції в демократичному суспільстві. *Філософ-і-Я: наукові розвідки студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: наук. журнал / гол. ред. А.В. Найчук. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 9. С. 24-27. URL : <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8139/Filosof-i-Ya-Issue-9.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Кліменко В. Ключові аспекти типологізації опозиції як політичного інституту. *Філософ і Я: наукові розвідки студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : наук. журнал / гол. ред. А.В. Найчук. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 10. С. 27-30. URL : <https://politkaf.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/12/filosof-i-ia-vypusk-10.pdf>
3. Кліменко В. Сутність політичної опозиції в сучасній науці. С. 22-25. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Вип. 19. https://pedahohika.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/06/zb_stud_un_vyp19.pdf

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту становить 72 сторінки. Список використаних джерел та літератури налічує 65 позицій.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз теоретичних засад показав, що політична опозиція є невід'ємним елементом демократичного устрою, який забезпечує стійкість, відповідальність і легітимність політичної системи. Вона сприяє розвитку політичної культури, виражає та захищає інтереси різних суспільних груп, підтримує політичну конкуренцію та запобігає монополізації влади більшістю. У політичній науці опозиція розглядається як легальна форма протистояння та протидії певному політичному курсу, діям уряду, главі держави, системі влади, що передбачає можливість здійснення контролю над владою, впливу на ухвалення політичних рішень, формулювання альтернативних пропозицій чи навіть усунення правлячої еліти в демократичний спосіб. Вона виникає як реакція на існуючу владу та не може існувати поза нею. Як політичний інститут, вона завжди орієнтована на участь у здійсненні влади в державі та, зрештою, на можливість її здобуття демократичним шляхом.

2. Дослідження моделей взаємодії влади та опозиції в демократичних країнах показав, що британська модель уособлює жорстко конфронтаційний тип опозиційності, тоді як континентальна та скандинавська моделі є консенсусними й орієнтованими на пошук компромісів і співучасть в ухваленні політичних рішень. Американо-швейцарська модель відображає постпартійний підхід, заснований на внутрішньопартійних механізмах контролю, стримувань і противаг.

3. Політична опозиція є багатовимірним феноменом, що має численні типи й різновиди. Її типологізація традиційно здійснюється на основі біполярних поділів: активна – пасивна, легальна – нелегальна, парламентська – позапарламентська, внутрішня – зовнішня, відповідальна – невідповідальна та інші. Різноманітність цих типологій зумовлена багатогранністю опозиції та різними критеріями її класифікації, зокрема: цільовими орієнтирами, методами діяльності; ставленням до уряду; рівнем згуртованості та

організованості; способами діяльності; місцем діяльності, змінами у статусі; відповідності конституційним принципам тощо.

4. Політична опозиція виступає одним із ключових механізмів цивілізованого врегулювання суперечностей між інтересами різних соціальних груп. Як інституційна форма опозиція може повноцінно функціонувати лише у демократичному суспільстві, тоді як у недемократичних режимах вона проявляється у вигляді суспільного протесту або неформалізованих рухів опору.

У західних демократіях опозиція традиційно розглядається як невід'ємний елемент політичної системи та інструмент формування влади. До основних функцій політичної опозиції в демократичних країнах належать: агрегація та артикуляція інтересів громадян; контроль і критика діяльності органів влади; запобігання відхиленню урядового курсу; розробка альтернативних законопроектів, програм та інших документів; створення політичної конкуренції для правлячої еліти; зниження суспільного невдоволення; участь у розв'язанні політичних конфліктів.

Особливого значення політична опозиція набуває в суспільствах перехідного типу, де вона покликана стати каталізатором демократизації політичної системи суспільства. Найбільш складними є умови функціонування політичної опозиції в недемократичних суспільствах. Тоталітарні та авторитарні політичні системи відзначаються відвертим невизнанням політичної опозиції, застосуванням проти неї репресивних механізмів та обмеженням будь-який форм інакодумства. У таких умовах опозиція змушена діяти нелегально або емігрувати, що суттєво звужує її можливості впливати на політичні процеси та реалізовувати власні цілі.

5. Правові засади діяльності політичної опозиції в Україні мають багаторівневий і комплексний характер. Їх основу формують конституційні гарантії політичного плюралізму, свободи об'єднань і праві громадян брати участь в державному управлінні. Конкретизація цих положень знаходить

своє відображення у низці законів, які визначають права та обов'язки опозиції в парламенті та суспільстві. Законодавство забезпечує можливості для відкритої критики влади, участі у дискусіях, доступу до засобів масової інформації, подання пропозицій тощо. Важливим орієнтиром для ефективного функціонування українського законодавства виступають європейські стандарти, представлені в документах Ради Європи, ПАРЄ та Венеційської комісії. Водночас практична реалізація цих норм нерідко ускладнюється, що вказує на потребу подальшої інституалізації опозиції та удосконалення правових механізмів гарантування її діяльності.

6. Україна впродовж тривалого часу залишається суспільством, яке гостро потребує ефективної та відповідальної політичної опозиції. Десятиліттями представлена в українському політикумі опозиція ні організаційно, ні ідеологічно не здатна стати реальною альтернативою чинній владній верхівці, оскільки її діяльність часто зводилася до символічної критики та декларативних заяв. Значна частина опозиційних груп часто використовувала демократичні процедури задля захисту власних вузькокорпоративних інтересів і політичних амбіцій своїх лідерів.

Результати наукових досліджень свідчать, що формування дієздатної політичної опозиції в Україні ускладнювались низкою системних проблем, зокрема: відсутністю належної правової бази опозиції; нестачею політичного консенсусу; слабкістю опозиційного лідерства; невизначеністю суб'єктів опозиційної діяльності; відсутністю законодавчого регулювання опозиційної діяльності; недостатністю сталих парламентських традицій; низьким рівнем політичної культури суспільства.

7. Сучасна роль політичної опозиції є результатом складної та тривалої трансформації, яка розпочалася наприкінці 1980-х років. Початковий етап став фундаментальним для становлення організованої опозиційності, оскільки саме в цей період відбувся перехід від неформальних громадських рухів, дисидентських ініціатив та культурно-національних об'єднань до

структурованих політичних сил, здатних артикулювати інтереси широких соціальних груп. Формування багатопартійності, утвердження політичного плюралізму та відкритого суспільного діалогу визначили характер подальшої демократичної еволюції держави, створивши інституційне підґрунтя для оформлення опозиції як невід'ємного елемента політичної системи.

Розвиток політичної опозиції супроводжувався зміною її функцій і форм діяльності відповідно до етапів становлення державності. Спочатку головним суб'єктом опозиційної діяльності в Україні позиціонувала себе Комуністична партія України, яка позиціонувала себе у якості головного опонента нової пострадянської влади, але невдовзі перетворилася на бутафорську опозицію. Наприкінці 1990-х років з'являються нові опозиційні сили, що орієнтувалися на європейський шлях розвитку, ринкову економіку та національно-культурне відродження. Опозиція поступово перетворюється з руху спротиву авторитарній системі на політичного актора, здатного не лише впливати на державну політику, але й визначати порядок денний суспільних перетворень. У демократичних умовах її роль полягала в контролі над владою, участі у формуванні альтернативних програм розвитку, представництві інтересів різних соціальних груп та забезпеченні політичної конкуренції. Проте вже після президентських виборів 2010 року відбулося різке звуження простору для реальної опозиційної діяльності. Опозиційні сили практично були відсторонені від процесу розробки та ухвалення владних рішень.

8. Революція Гідності та російсько-українська війна стали новими визначальними чинниками трансформації політичної опозиції в Україні. Події Євромайдану переорієнтували опозиційну діяльність із парламентського рівня на площину активної взаємодії з громадянським суспільством. На цьому етапі традиційні опозиційні партії вже не виступали центральними суб'єктами протестного руху, а виконували переважно координуючу та представницьку функції, реагуючи на ініціативи, що

формувалися в середовищі громадських організацій, волонтерських мереж та протестних структур.

Після 2014 року опозиційні сили постали перед необхідністю адаптації до нових політичних умов. Значно зросла суспільна вимога до конструктивності, відповідальності та державницького характеру опозиційних дій, що передбачало відмову від традиційної конфронтаційної моделі та перехід до формування альтернативних політик і програм. Повномасштабне вторгнення російської федерації у 2022 році спричинило короткострокову консолідацію політичних сил та звуження можливостей для традиційної опозиційної діяльності. Водночас російська агресія докорінно змінила політичну конфігурацію, фактично зруйнувавши проросійський політичний сегмент, який упродовж тривалого часу був одним із ключових полюсів політичної конкуренції в Україні. Це не лише позбавило опозицію частини традиційних акторів, а й сприяло формуванню нових центрів політичної альтернативності, орієнтованих на євроатлантичний курс та модернізацію держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія. Антологія / упорядник О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 41-78.
2. Бабкін В. Державна влада і політична опозиція. *Правова держава*. Щорічник наукових праць інституту держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України. Вип. 7. 1996. С. 193-199.
3. Боднар С. Поняття політична опозиція в дослідженні владних відносин: український та закордонний досвід. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: філософія, соціологія, політологія. 2015. № 2. С. 44-53. URL : <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/680/720>
4. Боднар С. Правова регламентація статусу опозиції в Україні: доцільність та форми реалізації. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. 2007. Вип. 36. С. 122-123. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bondar_pravova.pdf?utm_source=chatgpt.com
5. Бондаренко К. Уроки революції, що не відбувалася *Національна безпека і України*. 2002. № 7. С. 56-60.
6. Великий сучасний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. Т. VIII, 1728 с.
8. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/riznye/vyborchyi_kodeks_2022_07_06_compressed.pdf?utm_source=chatgpt.com
9. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 51-59. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vinnychuk_typolohiia.pdf

10. Гонгадзе М. Юрій Луценко: «Я знаю, що рішення посадити мене в тюрму прийняв Президент Янукович». Радіо Свобода. 15.08.2012. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24677467.html>

11. Грушанська Н. Парламентська опозиція. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко [та ін.]. К. : Укр. енцикл., 2002. Т. 4. С. 437.

12. Гузіни Д. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу в країнах Східної Європи / пер. з англ. К. : Вид-во «Ай Бі», 2003. 340 с.

13. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О.Д. Білогорського. Х. : Каравела, 2002. 216 с.

14. Зарицька І. Українська опозиція: функції, форми, різновиди. Політологічний вісник. Зб-к наук. Праць. К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. Вип. 19. С. 120-128.

15. Зозуля О. Сучасний стан і проблеми правового статусу парламентської опозиції в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. №2. С. 21-27. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/07/6.pdf>

16. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2009. № 12. С. 194-200. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/viewFile/977/1002>

17. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. Вип. 22. С. 46-53. [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25742/08-](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25742/08-Ilnytska.pdf?sequence=1#:~:text)

[Ilnytska.pdf?sequence=1#:~:text](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25742/08-Ilnytska.pdf?sequence=1#:~:text)

Отже%2C%20політична%20опозиція%20є%20важливим,час%20здобуття%20та%20здійснення%20влади

18. Киридон А.М. Революція гідності. ВУЕ. Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Революція_гідності

19. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року). https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/code-of-good-practice-in-electoral-matters-guidelines-and-explanatory-report-adopted-by-the-venice-commission-at-its-52nd-session-venice-18-19-october-2002-in-ukrainian-2-1?utm_source=chatgpt.com

20. Кокорєв О.В., Бойко Б.В. Види і типи опозиції у сучасному політичному просторі. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 33-41. http://app.nuoua.od.ua/archive/59_2017/6.pdf

21. Колодій А. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України). Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. С. 142-147.

22. Конституція України / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 к/96-вр#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%20к/96-вр#Text)

23. Кукуруз О. Діяльність політичної опозиції в Польщі та Україні в умовах переходу від тоталітаризму до демократії. *Нова парадигма: журнал наукових праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 42. С. 126-135.

24. Кукуруз О. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : монографія. Київ : Наукова думка, 2010. 200 с.

25. Лінецький С. Особливості структурної побудови регламенту Верховної Ради України: деякі теоретико-правові аспекти. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право. Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2024. Вип. 17 (29). С. 75-86. https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2024/06/Лінецький.pdf?utm_source=chatgpt.com

26. Маркітантов В., Нечитайло В. Діяльність політичної опозиції на початковому етапі політичної трансформації України. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2015. Випуск 4. С. 52-61. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpps_2015_4_7.pdf.
27. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема. Сучасна українська політика: і політологи про неї / І. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич [та ін.]. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. С. 20-33.
28. Міхнік А. Annus mirabilis. *День*. № 4-5. 15- 16 січня 2010. С. 5.
29. Мораль М. Політична опозиція як об'єктивне явище суспільного життя. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 54-58. URL : <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/24/9.pdf>
30. Невпевнена альтернатива. Спецпроект. *Тиждень*. 2011. № 33 (198). С. 70-73.
31. Опанасюк Т. Опозиція політична. Політологія : навчальний енциклопедичний словник-довідник /за наук. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий світ-200», 2014. С. 443-444.
32. Опозиція в Україні. [Аналітична доповідь Центру стратегічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова]. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 7. С. 9-19.
33. Орловський В.К. Політична опозиція: основні класифікаційні виміри. *Наукові праці* [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 41-43. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_204_192_10
34. Павленко І. Опозиція: права та повноваження. *Людина і політика*. 2002. № 4. С. 3-10.

35. Павленко І. Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5 (14). С.16-30. URL :

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8911/2-pavlenko.pdf?sequence=3>

36. Піскарьова Н. Моделі політичної опозиції. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип. 9. Київ-Миколаїв, 2007. С. 96-106.

37. Піскарьова Н. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та політичні процеси. Одеса, 2008. 18 с. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88333149-a1e9-458c-a14d-076231543809/content>

38. Побочий І. Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. К., 2005. Вип. 7. С. 248-255. URL : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/33.pdf>

39. Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька [та ін.]; за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. 500 с.

40. Політична опозиція : навч. посіб. / за заг. ред. В.А. Гошовської, К.О. Ващенко, Ю.Г. Кальниша. К. : НАДУ, 2013. 208 с. URL : https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/75388/mod_resource/content/1/Політична%20опозиція%20Монографія%20Гошовської%20С%20Ващенко%20та%20ін..pdf

41. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти Мін. освіти і науки України, 1996. 347 с.

42. Поліщук І. Інститут політичної опозиції. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 47-51. URL : <https://jpl.donnu.edu.ua/index.php/pl/article/view/8842/8838>.
43. Постригань Г. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика* : матеріали наук.-практ. конф. / Відп. ред. І. М. Варзар. К., 1996. С. 172-177.
44. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України : Закон України № 2157-VI від 27.04.2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2157-17#Text>
45. Про політичні партії в Україні : Закон України № 2365-III від 05.04.2001. РАДА. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>
46. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України № 1861-VI від 01.09.2025. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
47. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій» : Указ Президента України № 153/2022. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1532022-41765>
48. Рудич Ф. Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї* / редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко та ін. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 34-43.
49. Рудич Ф. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст. *Віче*. 2013. № 17. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/3841/>
50. Рябов С. Політологія : словник понять і термінів. 2-е вид, переробл. і доповн. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. 254 с.

51. Совгиря О. Правовий статус парламентської опозиції : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 264 с.
52. Тетчер М. Виміри консерватизму. Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія. К. : Вид дім «Простір». С. 26-42.
53. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 40-45. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tkachenko_opozytsiia.pdf
54. Тлумачний словник української мови. URL : <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=опозиція>
55. Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? Mind. 19.11. 2022. URL : <https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit>
56. Уроки незалежності. Спецпроект. *Тиждень*. 2011. № 33 (198). С. 7-15.
57. Фалагашвілі М. Що робити? *День* 2010. № 90-91.
58. Шаранич С. Парламентська більшість (коаліція) та парламентська опозиція: теоретико-правове дослідження : автореф. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Львів, 2013. 19 с.
59. Шишкін В.І. Опозиція. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. <https://esu.com.ua/pdf/file/75576.pdf>
60. Якименко Ю. Правовий статус парламентської опозиції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи врегулювання. *Держава і право*. 2017. Вип. 76. С. 127-143. http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/drpn_2017_76_14.pdf
61. Якушик В. Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції. Політична опозиція: теорія та історія, світовий

досвід та українська практика. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти Міністерства освіти і науки України, 1996. С. 178-181.

62. Dahl R. Governments and Political Opposition. *Handbook of Political Science*. Vol. 3 (Macropolitical Theory) / ed. F. I. Greenstein and N. W. Polsby, 1975. P. 115-174.

63. Paleski K. Opozycja polityczna – proba typologii. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Inst. Nauk spol. Akademii Pedagogicznej im. KEN: Krakow, 2001. 546 s.

64. Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: a checklist, adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21-22 June 2019) and endorsed by the Committee of Ministers on 5 February 2020. Council of Europe/ Venice Commission. Strasbourg? 24 June 2019.
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)015-e)

65. Procedural guidelines on the rights and responsibilities of the opposition in a democratic parliament. Parliamentary Assembly. Resolution 1601 (2008).
<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17626&lang=en>